

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЇ

УДК 300.36+300.331

І.П.Хобра

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ СВІТОГЛЯДУ ЯК ПЕРЕДУМОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

У статті дається теоретичний аналіз світогляду як специфічного феномена духовного світу особи. Ця специфічність чітко простежується при його співставленні з філософією, суспільною свідомістю та ідеологією. Автор паралельно вирішує два завдання : дає розгорнуту структурну характеристику світогляду і аналізує його функціональне призначення в житті людини. Такий аналіз послужить теоретичною передумовою дослідження проблеми екологічної свідомості.

У вітчизняній та зарубіжній філософській літературі, присвяченій дослідженню проблеми світогляду, це поняття набуло досить широкого діапазону значень. В одних випадках робляться спроби ототожити світогляд з філософією, в інших з суспільною свідомістю, ще в інших - з ідеологією тощо. Подібне ототожнення світогляду з іншими духовними явищами, на нашу думку, є безпідставним і неправомерним.

По-перше, введення світогляду до філософії фактично позбавляє його самостійності як особливого утворення в загальній структурі духовного світу людини. За такої інтерпретації світогляду губиться його специфіка. Визнаючи подібну тотожність, ми неминуче повинні визнати позірність самої проблеми світогляду. Більше того, ототожнюючи філософію і світогляд, ми суттєво збіднюємо зміст останнього, так як виключаємо із його сфери основоположні висновки інших гуманітарних і природничих наук, що може призвести до хибного висновку про те, ніби процес формування наукового світогляду обмежується засвоєнням тільки філософських положень.

Непереконливість зазначеної вище концепції виявляється також при порівняльному аналізі світогляду і філософії в генетичному плані. Філософія не була історично першою, а тим лаче - єдиною формою світоглядного відображення дійсності. Світогляд як особливий спосіб інтегрального усвідомлення людиною себе в природному і соціальному світі з'явився задовго до зародження філософських систем і безпосередньо пов'язаний з виникненням людської самосвідомості. Саме в ній фіксується диференціація об'єктивного і суб'єктивного, що є необхідним елементом світогляду і засвідчує початок світоглядного відображення дійсності. У самосвідомості людина не обмежується самоспогляданням себе в самій собі. Людина починає усвідомлювати себе в тій мірі, в якій усвідомлює діяльність іншої людини в її стосунках з природним і соціальним середовищем. Як діяльна і думаюча істота вона виділяє і протиставляє себе оточуючому її природному і соціальному середовищу, з'ясовуючи своє ставлення до останнього і визначаючи своє місце в ньому. Це і є однією із істотних ознак світоглядного відображення дійсності.

Генетичне першим відносно філософії (дофілософським) типом світогляду був міфологічний світогляд. Він відповідав вкрай низькому рівню суспільне - історичної практики первісного суспільства і проявився у формах тотемізму, фетишизму, анімізму. З часом цей світогляд специфічним чином реалізує потребу людей у поясненні природних процесів і явищ, походження рослинного і тваринного світу і самої людини. Як бачимо, він сприяв самоствердженню (хай навіть ілюзорному) людини в оточуючому світі.

Одним з історичних типів світогляду є релігія - спотворений світогляд, самосвідомість і самопочуття людини, яка ще або не знайшла себе, або вже встигла себе втратити.

Розвиток продуктивних сил суспільства, який призвів до виникнення рабовласницького ладу, виявив недостатність міфологічного і релігійного світогляду. Йому на зміну приходять філософія як якісно трансформований світогляд міфологічної доби. Отже, далеко не всякий світогляд є філософією, як і не всяка філософська проблема механічно є проблемою світоглядною. У змістовному плані світогляд є значно ширшим духовним утворенням, основою, "ядром", серцевиною якого є філософія.

По-друге, ширша трактовка світогляду, яка по суті ототожнює його з суспільною свідомістю, робить першого надмірно аморфним, невизначеним, що, безперечно, ускладнює виявлення специфічності світоглядного відображення дійсності. Головний недолік даної концепції полягає в тому, що вона не виводить розуміння світогляду за межі споглядальної, пояснювальної функції.

тому, що вона не виводить розуміння світогляду за межі споглядальної, пояснювальної функції. Якщо ми погодимось з тим, що всі складові частини сукупного людського знання - суть елементи світогляду, то ми (хотіли б того чи ні) повинні погодитись і з тим, що світогляд позбавлений смислу, свого сенсу.

Завдання виявлення специфіки світогляду, з'ясування його природи, ролі в житті людини зберігає свою актуальність. П.В.Копнін мав сенс, зауважуючи, що без чіткого з'ясування "параметрів світоглядних проблем" під світоглядом часто розуміють ті природничо-наукові питання, з приводу яких ведуться дискусії між вченими. "Часто, - писав він, - зіткнення різних точок зору в науці розглядається як боротьба різних світоглядів. За таких умов, наприклад, конкретні науково - природничі проблеми видаються за світоглядні, і там, де необхідний науковий експеримент для вирішення суперечки або якісь інші аргументи для обґрунтування тієї чи іншої природничо-наукової теорії, супротивники звинувачують один іншого в хибних світоглядах" (Див.: Копнін П. В. Гносеологические и логические основы современной науки. -М., 1974. С.13).

Визначення світогляду через сукупні уявлення про світ в цілому відносить нас на рубіж недиференційованого, загального знання, коли на "роль науки наук" претендувала (чого, зауважимо, ніколи не було) філософія (Див.: Копнін П. В. Гносеологические и логические основы современной науки. - С. 13-26; Черновеленко В.Ф. Мирозрение и научное познание. - К., 1974, - С, 22-28), Зведення наукового світогляду до сукупного знання про світ в цілому розходиться з сучасною практикою його формування. Разом з тим заслуговує на увагу позиція авторів, які проводять і аргументовано відстоюють думку про те, що цілісне уявлення про світ є важливою особливістю світогляду (Див.: Василенко В.Л. Людина і світогляд. -К., 1974. - С. 131-132; Черновеленко В. Ф. Мирозрение и научное познание. С. 42).

По-третє, неправомірним, на наш погляд, є ототожнення світогляду з ідеологією. Ці явища справді дуже близькі, тісно між собою переплітаються, співвідносні, але все ж таки не тотожні. Їх подібність (тотожність) найчіткіше проявляється у структурі суспільної свідомості, коли суб'єктом відображення є досить широка людська спільність - суспільство, класи, партії, соціальні групи, громадські організації або їх об'єднання. Щодо особистісного рівня, то швидше можна говорити про ті риси (властивості), що їх розмежовують, ніж про ті, що їх об'єднують (споріднюють), Визнання повного збігу (співпадання) ідеології і світогляду означало б відмову від специфіки світоглядного відображення дійсності. Їх відносна самостійність проявляється, з одного боку, в тому, що за відповідних умов і меж світогляд формується під впливом ідеології, тобто у відношенні до неї відіграє залежну роль. З іншого, - охоплюючи собою коло явищ духовного походження, які безпосередньо не належать до ідеології, він є вихідним (стартовим) пунктом утворення ідеологічних конструкцій.

Світогляд (як і ідеологія) є осмисленням, усвідомленням корінних інтересів, цілей і перспектив людської діяльності. Проте суб'єктом цього усвідомлення може виступати не лише широка спільність людей, але й окрема особа. Крім цього, ідеологія завжди є формою теоретичного осмислення дійсності, тоді як світоглядне відображення не завжди відбувається на теоретичному рівні. Світогляд нерідко формується стихійно, тоді як ідеології не може бути стихійної в принципі. Вона завжди формується організовано і цілеспрямовано.

Проте формування наукового світогляду обов'язково передбачає не просте ознайомлення людини з основоположними принципами наукової ідеології, алей вироблення на основі знання, практичної діяльності індивіда такого рівня його свідомості, який забезпечував би перетворення ідеалів у особистісні установки, в переконання, в принципи діяльності. Об'єктивний процес формування наукового світогляду вимагає того, щоб людина набуті знання відповідним чином осмислила, продумала, синтезувала з набутих досвідом, внутрішньо її "привласнила". Це означає, що процес формування наукового світогляду не можна зводити лише до освіти, набуття людиною певної суми знань. Процес цей передбачає формування спрямованості, направленості поведінки людини, активної її діяльності у відповідності з виробленими і засвоєними ідейними, психологічними та моральними установками на особистісному рівні.

Світогляд особи нерозривно пов'язаний з рівнем і обсягом її знань, оскільки останні є безпосереднім результатом всякого пізнання, а світогляд загальним підсумком пізнання світу. Це - поза всяким сумнівом. Знання завжди є необхідною інтелектуальною основою уявлень, поглядів і переконань як компонентів світогляду особи. Вони є безпосередніми внутрішніми спонуканнями її практичної активності,

Науковий світогляд формується на основі наукових знань, які людина набуває як шляхом навчання і виховання, так і в процесі самостійної роботи. Це вимагає великого напруження

що стоять перед сучасною школою, в тому числі й вищою, яка повинна давати молоді основи знань, виробляючи водночас уміння самостійно формувати свої погляди і переконання.

Як бачимо, світогляд та ідеологія дуже близькі, але разом з тим, як у генетичному, так і у функціональному відношенні вони мають ряд відмінностей, що не дає нам достатньої підстави для їх ототожнення.

Найбільш аргументованою і плідною, на нашу думку, є позиція, згідно з якою під світоглядом треба розуміти таку систему переконань людини, в якій відображається її цілісне відношення і до світу як до об'єкта, і до самої себе як суб'єкта теоретичної і практичної діяльності. Світогляд є специфічним способом узагальненого усвідомлення людиною свого ставлення до дійсності, з'ясування свого місця у світі, осмислення цілі й сенсу своєї діяльності. Таке тлумачення світогляду сприяє виявленню його сутнісних характеристик, відмінностей від інших духовних феноменів, виробленню ефективних критеріїв його формування.

Специфіка світогляду полягає в тому, що його предметом є не оточуючий людину світ як такий, абстрактний "світ в нідо́му", що протистоїть людині, а сама людина у своєму ставленні до світу, який відображається в її свідомості через його значущість для людини. Стосовно людини світогляд є формою її самосвідомості, способом самовизначення у світі.

Світогляд особи акумулює в життєву позицію різноманітний досвід суспільного індивіда щодо практичного, пізнавального й емоційно-оціночного освоєння природної і соціальної дійсності, в процесі якого й відбувається процес формування особи. У цьому розумінні особою є людина, в якій є свої активні життєві позиції, своє чітке ставлення до життя, свій світогляд. Останній є своєрідним сплавом інтелектуальної, морально-політичної й емоційно-вольової сфер духовного світу особи. Функціонуючи, як система персональних установок, переконань особи, світогляд нерозривно пов'язаний з практично-перетворюючою діяльністю, формується в процесі її здійснення, духовно стимулюючи водночас матеріалізацію знань, виробляючи характер суспільної поведінки особи відносно оточуючого світу і самої себе як представника певної спільності людей, суспільства в цілому. Світогляд особи, нарешті, у змістовному відношенні є системою ціннісних орієнтацій людини, що формується на основі її потреб, переконань, здібностей тощо.

Досліджуючи специфіку, природу світогляду, наукового світогляду зокрема, доцільно звернута увагу на ту обставину, що дискусія в основному ведеться, по-перше, з питання обсягу знань, поглядів і уявлень, які включаються у зміст цих понять, по-друге, шляхом порівняння однієї концепції з іншою, без виходу за межі сфери духовних явищ. Такий аспект аналізу, безперечно, викликає певний інтерес. Однак проблема не тільки в цьому. Головне, очевидно, полягає в підході до аналізу світогляду з боку перетворюючої діяльності людини як активної біосоціальної істоти. Особливе значення такий підхід має для дослідження проблеми екологічної свідомості та закономірностей процесу її формування.

Справа, таким чином, полягає не у зведенні світогляду до єдиної дефініції і доріканнях авторам за те, що вони не прийшли до єдиного визначення сутності світогляду, а в більш глибокому дослідженні соціальних основ виникнення і діалектики розвитку світоглядних установок людей, а також об'єктивних критеріїв, за допомогою яких можна було б відрізнити світогляд від інших духовних феноменів. Науковий світогляд - дуже складне і багатогранне духовне утворення. Тому автори, які виставляють на передній план ту чи іншу його особливість, мимоволі її абсолютизують, що неминує породжує розмаїття точок зору.

Будь-яка форма освоєння і перетворення оточуючої дійсності як об'єкта життєвої реалізації людини сприяє самовизначенню останньої, становленню її самосвідомості. Тому ми говоримо, що проблема світогляду є проблемою самої людини, осмислення і розуміння нею свободи і необхідності, цінності й оцінки, суцього і належного, бачення своїх цілей і сенсу буття, вибору найраціональніших шляхів і засобів реалізації своїх сутнісних сил. На основі світогляду людина виробляє орієнтири своєї діяльності (цілі, ідеали, критерії вибору і оцінки, життєві проекти), долаючи тям самим межі свого наявного буття.

Світогляд особи визначає спрямованість її активності. Він сприяє здійсненню наукового аналізу процесів дійсності, що постійно розвивається, завдяки чому людина виступає в ролі суб'єкта історичного процесу. Ми вважаємо, що дослідження світогляду може бути продуктивним через аналіз його найважливіших соціальних функцій.

В основі аналізу цього аспекту проблеми світогляду лежить принцип активно - творчої ролі людської свідомості. Однак, треба враховувати, що функції світогляду особи, будучи в певній мірі спільними з функціями її свідомості, все ж мають свої особливості. Це пояснюється, насамперед, самим фактом відмінності світогляду від свідомості особи. Відносно свідомості світогляд є її частиною (його часто називають "ядром" свідомості) і сприймається нами як особливе утворення у свідомості людини, спрямоване на інтегральне, цілісне сприйняття системи "особа ("Я") - оточуючий світ". Це важливо враховувати при формуванні екологічної свідомості.

свідомості людини, спрямоване на інтегральне, цілісне сприйняття системи "особа ("Я") - оточуючий світ". Це важливо враховувати при формуванні екологічної свідомості.

Автори, які спеціально чи побіжно торкаються проблеми соціальних функцій світогляду, сходяться на думці про його поліфункціональність. Серед основних виділимо такі функції, як пізнавально-перетворююча, інтегративна та ціннісно-орієнтуюча (аксіологічна). Їх характеристика здається достатньою для того, щоб показати реалізацію світогляду в життєдіяльності людини, розкрити його значення для процесу формування активної життєвої позиції особи.

Пізнавально - перетворюючу функцію світогляд виконує, спираючись на знання , які людина набуває в процесі практичного і теоретичного освоєння дійсності. В основі цієї функції лежить діалектичний спосіб відбору та упорядкування інформації, яка надає світогляду цілісності та суворой науковості. Вся життєдіяльність особи не що інше, як процес її постійної взаємодії з навколишнім світом, включаючи й інших людей. В процесі цієї взаємодії людина безперервно одержує інформацію про функціонуючу систему "особа - оточуючий світ", Вона збагачується знаннями про об'єктивні закони розвитку дійсності, людського пізнання, про соціальну структуру (стратифікацію) суспільства і закономірності зміни етапів його розвитку на шляху людської історії, про співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в суспільному розвитку і т. п. Але для того, щоб ці знання перетворилися в елемент структури світогляду, вони повинні бути філософськи осмислені, узагальнені з позицій єдиної методології.

Таким чином, як специфічний вид знання (освоєного до глибини персональної установки) світогляд виступає, з одного боку, як процес і результат пізнання системи " особа - оточуючий світ", визначення місця людини в цій системі, з іншого - як засіб орієнтації людини в дійсності, духовна зброя її перетворення.

Динамізм сучасної епохи ставить перед людиною завдання уміти і бути готовою швидко й вірно орієнтуватися в соціальній дійсності, чітко " бачити" сенс, значення і перспективу розвитку життя сучасного суспільства. Успішно справитися з таким завданням може лише людина, озброєна науковим світоглядом з притаманною йому пізнавальною функцією.

Пізнавально-перетворююча функція наукового світогляду проявляється як функція творча. Творчий характер світогляду особи проявляється в активному впливові її на оточуючий світ, в перетворенні дійсності. Саме через світогляд у пізнавальному процесі "задіяна" вся суспільна сутність людини , весь інтегрований життєвий досвід особи й того соціального середовища, представником якого вона є. Людина відображає оточуюче середовище не пасивно, а активно - творчо, конструктивно. Пізнавально-перетворююча функція світогляду полягає в узагальненому і конструктивно - творчому перетворенні дійсності. Будучи здатною подумки будувати свої дії і передбачати їх результати, особа може свідомо контролювати й регулювати свою поведінку .

У світогляді як вищому рівні систематизації знань сфокусована діалектична перспектива розвитку системи "особа оточуючий світ". У ньому закладена основа творчого пошуку, прогнозування і передбачення особистого і суспільного буття. При будь-якій своїй дії особа мислено (уявно, подумки) випереджує майбутнє, "заглядає наперед".

Випереджаючий характер світоглядного відображення дійсності полягає насамперед у тому, що людина співвідносить актуальну реальність із суспільним ідеалом. Відбувається специфічний процес співвідношення сущого і належного, реального і бажаного, що лежить в основі бачення людиною горизонтів об'єктивного світу, визначення наперед перспектив особистого і суспільного життя, постановки реальних цілей. Здатність таким чином випереджати дійсність, формуючи ідеали, відображає бажання людини подумки (мислено) проникнути в завтрашній день, "заглянути" у своє майбутнє життя.

Належне виступає як спонукальна сила, здатна перетворювати наявну дійсність. Бачення майбутнього забезпечує людині можливість зосередити свою увагу і спрямувати зусилля на ту сторону дійсності, яку можна удосконалити вже зараз. Дійсність при цьому в певній мірі ідеалізується, Вона виступає не тільки як суще, наявне вже тепер, але і як уявне, належне, як бажане, яке може бути й яке можна зробити своїм надбанням у найближчому чи віддаленому майбутньому.

Людські знання і уявлення про систему " особа - оточуючий світ" постійно змінюються, безперервно розвиваються -поглиблюються, розширюються, доповнюються тощо. У процесі пізнавальної і практичної діяльності перед людиною постійно виникає проблема особистісного ставлення до тих чи інших подій, фактів, поглядів. Йдеться про усвідомлену оцінку всього, що відбувається. Таке критичне ставлення до дійсності є невід'ємною рисою активно-діяльної людини, яка стоїть на позиціях наукового світогляду. Відчуваючи свою обмеженість, людина прагне до самовдосконалення, відчуває потребу в оволодінні новими знаннями, активізує свою життєву позицію. При цьому важливим є усвідомлений контроль своїх дій стосовно природи.

Завдяки пізнавально-перетворюючій функції світогляду людина стає здатною критично оцінювати власний і соціальний досвід, життєві успіхи і тимчасові невдачі, знаходити оптимальні способи діяння, які відповідали б новим ситуативним умовам. Без критичного ставлення до дійсності

Світогляд виконує також інтегративну функцію, тобто функцію інтеграції духовного світу людини, організацію його в певну цілісність. У світогляді відбувається певний відбір, переробка й інтеграція багатющої (хоч і розрізненої) інформації, що надходить у свідомість із навколишнього середовища. У ньому (світогляді) на основі соціальної практики окремі факти, події, явища, процеси синтезуються і утворюють єдине, цілісне світоуявлення. Іншими словами кажучи, у світогляді розрізнені знання (не лише наукові) перетворюються в систему поглядів, уявлень, ідеалів. Тільки за умов такої інтеграції забезпечується функціонування системи "особа - оточуючий світ". У світогляді реалізується складна динамічна взаємодія між двома суперечливими процесами. З одного боку, відбувається постійний розвиток, поглиблення, прийняття зовні (або заперечення) елементів об'єктивованого світогляду, а з іншого - стабілізація елементів, які набувають рис ядра світогляду особи.

Завдяки інтегративній функції світогляду у свідомості людини узагальнюються знання і набутий досвід, що дозволяє їй правильно орієнтуватися в соціальних цінностях, виробляти обґрунтовані особисті й суспільні ідеали, формувати актуальні та стратегічні цілі. Все це забезпечує особі можливість реалізувати цілеспрямовану діяльність щодо задоволення своїх потреб, формувати й реалізувати активну життєву позицію.

В процесі соціальної практики найбільш повно і зримо розкривається сутність особи як суб'єкта. Це зумовлено тим, що, по-перше, практика конкретно взятого суспільства (покоління) здійснюється на основі використання досягнень усієї попередньої людської культури, завдяки чому забезпечується єдність і неперервність історії; по-друге, всі види і форми практичної діяльності знаходяться у тісному зв'язку; по-третє, діяльність кожної окремої особи співвідноситься з суспільною практикою як частина з цілим.

Однією із специфічних функцій світогляду є ціннісно-орієнтуюча (аксіологічна). Науковий світогляд відображає оточуючий світ не сам по собі, в його незалежності від людини, а через призму інтересів тієї соціальної спільності, до якої ця людина належить. Тому при світоглядному відображенні людина не просто споглядає (пояснює) дійсність у її чистому бутті, а оцінює її через призму індивідуального і соціального досвіду, суспільних потреб та інтересів, виражаючи при цьому певне ставлення до неї, мотивуючи необхідність перетворення її в потрібному для себе напрямі. Це пов'язано, перш за все, з тим, що в процесі трансформації знань у світогляд бере участь не тільки розум, але і вся чуттєво-емоційна і вольова сфери духовного світу людини, що стає можливим лише за умов суб'єктивного переживання подій, особистої зацікавленості в тому, що відбувається.

В процесі чуттєво-емоційного освоєння світу в людини формуються соціальні установки, внутрішня готовність до дії у відповідності з набутими знаннями. Такі (і саме такі) знання становляться переконаннями особи, перетворюються в її життєві правила, виступають ідейною основою її життєвої позиції. Переконання (як сплав раціонального, емоційного і вольового) проявляються як ціннісні орієнтації особи і, як такі, регулюють її свідомість і поведінку.

При світоглядному відображенні суб'єкт при взаємодії з об'єктом пізнання прагне відобразити його з точки зору потреб (інтересів, бажань, прагнень, цілей, ідеалів) тієї соціальної групи, представником якої виступає. Тому важливою особливістю світоглядного відображення дійсності є його ціннісний, аксіологічний характер. Оцінка є формою відношення особи до дійсності. Щоб набути знання стало переконанням, особа повинна осмислити його важливість (цінність) і необхідність для своєї діяльності. Потреби, інтереси, цілі, норми та ідеали при цьому виступають для людини як підстави і критерії її позитивного чи негативного ставлення до об'єкта оцінки.

Кожний індивід на певному етапі соціалізації відчуває потребу особистісного сприйняття ustalених норм, цінностей та ідеалів, тобто потребу в особистому науковому світогляді. Це пояснюється рядом факторів. По-перше, світогляд як специфічне утворення у свідомості людини є таким компонентом духовного світу особи, в якому синтезовані інтелектуальні, морально-політичні та емоційно-вольові її можливості. Як наслідок - світогляд функціонує як струнка система переконань, особистих установок людини, яка безпосередньо пов'язана з практично-перетворюючою діяльністю і стимулює останню.

По-друге, світогляд є способом узагальненого усвідомлення людиною свого ставлення до природної й соціальної дійсності.

По-третє, світогляд, до якого людина приходить в результаті величезної свідомої роботи, виконує провідну роль у загальній структурі соціальних якостей людини. Інтегруючи в життєву позицію багатогранний досвід щодо пізнавального та емоційно-оціночного освоєння дійсності, він є надійним індикатором соціальної зрілості особи. Як особа може виступати лише людина, у якої є своє "соціальне обличчя", тобто сформований світогляд, своє яскраво виражене ставлення до життя, своя стійка життєва позиція.

По-четверте, у змістовному плані світогляд особи є системою ціннісних орієнтацій людини. Формуючись на основі актуальних потреб, здібностей, переконань особи, ціннісна орієнтація

«